

FELSEFE DÜNYASI

SAYI: 25

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANIR

YAZ 1997

ISSN 1301 - 0875

Sahibi
Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan
Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu
Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Kenan GÜRİSOY
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin TOPDEMİR
Dr. Erdal CENGİZ
Araş. Gör. İsmail KÖZ

1997 yılı abone bedeli
1.000.000.- TL'dir.
Abone olmak için ücretin
Vakıflar Bankası Kızılay
Şubesindeki 2007311 nolu
hesaba ya da
M. Necati ÖNER 524715
Yenişehir -Ankara Posta Çeki
hesabına yatırılması
gerekmektedir.

Mektuplaşma Adresi
P.K. 21 Yenişehir -ANKARA

Dizgi - Baskı
Lazer Ofset Matbaa Tesisleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Kâzım Karabekir Cd. No:95/1-A İskitler -ANK.
Tel: 341 23 70 - 341 23 72
Fax : 342 28 98

İÇİNDEKİLER

Esin KÂHYA

XIV. VE XV. YÜZYILLARDA BURSADA
BİLİM HAYATI.....3

A. Kadir ÇÜÇEN

KÖTÜLÜĞÜN KAYNAĞI NEDİR?.....14

Ülker ÖKTEM

M.ŞEKİP TUNÇ'UN "İSLÂM; FELSEFE VE
BİLİMLER" ADLI MAKALESİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME.....24

Hüseyin TÜRK

EVİRİMDÜŞÜNCESİNDE TELEOLOJİ.....40

Kâzım SARIKAVAK

İHVAN-I SAFA, İBN SİNA VE GAZALİ'DE
ZAMAN ANLAYIŞI.....52

Ömer Naci SOYKAN

EREKBİLİMSEL BAKIŞ AÇISINDAN
DÜNYANIN OKUNABİLİRLİĞİ.....72

Mustafa Şekip Tunç'un "İslâm; Felsefe ve Bilimler" Adlı Makalesi Üzerine Bir İnceleme

Ülker ÖKTEM*

Mustafa Şekip Tunç,¹³ "İslâm; Felsefe ve Bilimler"¹⁴ adlı makalesine, İslâm Dünyasını söz konusu ederek başlamaktadır.

* Ankara Üniversitesi'nde Felsefe Yardımcı Doçenti.

¹³ Mustafa Şekip Tunç (1889-1958): Türk psikolog ve düşünürdür. Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde yetişmiş bir fikir adamıdır. 1908 yılında Mülkiye'den mezun olmuştur. Mezuniyetinden kısa bir süre sonra, Balıkesir'de kaymakamlık yapmıştır. İsviçre'de J.J.Rousseau Enstitüsü'nden diploma ve Üniversite psikoloji derslerinden sertifika almıştır. Öğretmenlik mesleğine Üsküp İdadisi'nde başlamıştır. Daha sonra, İstanbul'da Kız Öğretmen Okulu'nda, Darü'l-fünun'da ve Üniversite'de görev almıştır. 1919'da İstanbul Darü'l-fünununa müderris muavini olarak girmiştir. Müderrisliğe yükseldikten sonra psikoloji okutmaya başlamıştır. Üniversitenin kuruluşundan sonra da psikoloji profesörü olarak görevine devam etmiştir. Bergsonculuğu benimsemiş ve Türkiye'de tanıtmaya çalışmıştır.

Eserleri: "Yeni Türk Kadını ve Ruhi Münasebetleri Meseleleri" (1940); "İnsan Ruhu Üzerinde Gezintiler" (1943); "Psikolojiye Giriş" (1949); "Ruhiyat" (1931). Ayrıca, H.Bergson, T.Ribbot ve S.Freud'un birçok eserini Türkçeye kazandırmıştır. (*Türk Ansiklopedisi*, C.31, s.498.)

¹⁴ M.Şekip Tunç, Felsefe ve Bilimler, *Mihrap*, C.1, S.17-18, s.548-554.

Biz daha önce, ünlü Fransız filozofu Paul Janet'in "Metafizik ve Psikolojinin İlkeleri" adını taşıyan eserinin, birinci bölümündeki "Felsefe Bir Bilim Midir?" adlı ilk kısmı ve felsefe doktoru Orhan Sadettin'in *Felsefe ve İçtimaiyat Dergisi* niñ 1.cilt, 3.sayısında yayınlanmış olan

Tunç, İslam Dünyasındaki felsefenin kaynağı olarak Yunan felsefesini görmektedir. Daha önceleri, İslam Dünyasında hakiki bir felsefe olmadığını, sadece Mu'tezile gibi rasyonalist birtakım grupların bulunduğunu, bunun ise dogmatizmden kurtulmuş bir zihniyeti temsil ettiğini vurgulamaktadır.¹⁵

"Felsefe Nedir?" adlı makalesini incelemiştik. Her ikisinde de felsefenin değişik açılardan incelendiğini görmüştük. Mustafa Şekip Tunç'un 1923 yılında yayınlanmış olan bu makalesinin başlığı da bize, ilk anda, P.Janet'in yukarıda adı geçen eserinin ilk kısmını hatırlatmış, ama daha sonra, Tunç'un bu konuyu "İslâm" ana başlığı altında ele almış olması dolayısıyla, konunun daha değişik ve daha kapsamlı bir şekilde inceleneceğini düşünmüştük. İşte bu yüzden bu makaleyi de inceledik.

¹⁵ "İslam felsefesi, Yunanca'dan yapılan çevirilerle 9. yüzyılda doğmuş, 10.,11., ve 12.yüzyıllarda ise, Farabi, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşterle en parlak devrini yaşamıştır. Özellikle 9. ve 10.yüzyıllarda bu çeviri faaliyeti ile Yunanca, Sanskrit, Hint ve Pehlvi dilinde yazılmış bilim, felsefe ve edebiyat eserleri Arapçaya, dolayısıyla İslam Uygarlığına kazandırılmıştır.Yunanca eserler, Süryani, Pehlvi, Yahudi ve Hristiyan mütercimler tarafından önceleri Süryani ve Pehlvi dilleri aracılığıyla, dolaylı olarak, Arapçaya çevrilirken, sonraları doğrudan doğruya Arapçaya kazandırılmıştır. Başlangıçta, tıp, simya ve mantık eserleri çevrilmiştir. Aristo'nun da ilk çevrilen eserleri mantık eserleridir. İslam Dünyasında en iyi bilinen Yunan filozofları Platon, Aristoteles ve Aristoteles şerhçileridir. Yeni Platoncu Plotinos ise, İslam'da Platon ile karıştırılmıştır. İslam'da diğer iyi bilinen şahıs da Galenos'tur. O, sadece doktor olarak değil, tarihçi ve filozof olarak da İslam Dünyasında önemle anılmıştır. Bütün bunlara rağmen, İslam'da en iyi bilinen ve en fazla revaç gören filozoflar Aristoteles ve onun şerhçileri olmuştur. Aristoteles'in eserlerinden her biri, özellikle de mantık eserleri, birkaç defa Arapçaya çevrilmiştir." (Bkz.Ahmet Arslan, *Haşiye Ala'ı-Tehafüt Tahlili*, s.10-11)

"Esasında,Yunan felsefesinin bir devamı olmak,Yunan felsefesinin ele aldığı meseleleri Yunan tarzında işlemek istemiş olan İslam felsefesinin uzun bir doğma ve gelişme çağı olmamıştır. İslamiyet, birdenbire, tercüme yoluyla tekemmül etmiş olan bir felsefe karşısında kalmıştır.Yunan felsefesinin kaynağını teşkil eden ana sual, "kainatta oluş var mıdır yok mudur?" meselesi,burada "bir'den çok çıkar mı,çıkarsa bu nasıl mümkün olur?"meselesiyle, "Allahın zati ve sıfatları" meselesinde bir karşılık bulmuştur." (Bkz.Mübahat Türker, *Üç Tehafüt*, s.35; Ahmet Arslan, *Haşiye Ala'ı-Tehafüt Tahlili*, s.VIII-IX).

"Ancak, İslam Dünyasında, İslam felsefesinden aşağı yukarı bir yüzyıl önce, 8.yüzyılda bir faaliyet daha ortaya çıkmıştır. Kelam faaliyeti. İbn-i Haldun, "*Mukaddime*" sinde nakli ilimlerden olan kelamı şöyle tanımlamıştır: "Kelam ilmi,imandan olan akide ve inanları akli delillerle ispat eden ve İslam akidelerinde ilk İslamların ve "ehl-i sünnet ve'l-cemaa" nun doğru olan yolundan sapanların fikirlerini reddeden bir ilimdir". (Bkz. İbn-i Haldun, *Mukaddime* (çev. Zakir Kadiri Ugan),C.II,s.558). "Genel karakteri itibarıyla,Yunan felsefesine,özellikle Aristoteles'e taban tabana zıt sonuçlara varmak istemiş olan kelam,esasında, İslam dininin bünyesinden çıkmış ve özel olarak onun getirmiş olduğu ilkeleri, düşünce unsurlarını anlamaya, açıklamaya, savunmaya yönelmiş bir düşünce faaliyetidir; ve metodu itibarıyla da Gazali tarafından kendisine Aristoteles mantığı ithal edilinceye kadar büyük ölçüde "felâsife"ninkinden farklı usuller, akıl yürütme tarzları ile çalışmıştır" (Ahmet Arslan, Kemalpaşazade'nin Felsefi Görüşleri, *Şeyhülislam İbn Kemal*,s.93; Ahmet Arslan, *Haşiye Ala'ı-Tehafüt Tahlili*,VIII-IX). "İlk kelam okulu olarak Mu'tezile zikredilmektedir. Mutezililer, İslamın ilk kararlı, tutarlı,

M.Şekip TUNÇ'un "İSLÂM; FELSEFE ve BİLİMLER" ADLI
MAKALESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Burada, Tunç, bilinmesi gereken ilk meselenin, eski Yunan filozoflarının İslâm Dünyası'nda ne şekilde, nasıl tanındığı meselesi olduğunu belirtmektedir. Bunun, Abbasiler devrinde, özellikle halife Me'mun zamanında Yunanca'dan yapılan çevirilerle sağlandığını ifade etmektedir. Yunanlılarda felsefenin bütün bilimleri içerdiğini, o yüzden İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi müslüman filozofların aynı zamanda hem doktor, hem fizikçi...vb. olduğunu belirtmektedir.¹⁶

İslam Dünyasında büyük bir gelişme kaydeden mantık sayesinde, müslüman düşünürlerin felsefi, kelâmî ve ilmî münakaşalar için değerli bir yonteme ve cedel terimlerine sahip olduklarını; mantıkta güçlü olmaları yüzünden de, Platon'dan ziyade Aristo'ya itibar ettiklerini vurgulamaktadır.¹⁷ Arapçaya çevrilen ilk Yunan eserlerinin Aristo'nun eserleri olduğunu, bu eserlerin

köktenci akılcılarıdır. Akıl ile iman arasındaki meseleleri, akli birinci plana alarak çözerler." (Ahmet Arslan, *Haşiyeye Ala't-Tehafüt Tahlili*, s.5-6).

¹⁶ "Gerçekten, M.Ö. 6. ve 5.yy.larda bilimle felsefeyi belirgin bir biçimde ayırt etmenin pek olanağı yoktur. O yüzyıllarda bilimden bahsederken "doğa felsefesi" ya da "doğa filozofları" teriminin kullanıldığı görülür. Zaten, Aristo da matematik, astronomi, tıp ve tıbbın anatomi, fizyoloji gibi temel alanlarıyla da uğraşan Miletli filozoflara (Thales, Anaximandros, Anaximenes) "fizikçiler" adını vermiştir." (Adnan Adıvar, *Bilim ve Din*, s.32). Ortaçağ'da, hattâ Modern çağ'da da bunun böyle devam ettiğini, yani, bilim adamlarının ve filozofların hem bilim adamı, hem filozof olduklarını görüyoruz. Örneğin, Platon'un, Aristoteles'in ya da Descartes'ın fiziği ile metafiziğini, bıçakla keser gibi birbirinden ayıramazsınız. Genellikle, fiziklerinin metafizik temelli olduğunu görürsünüz. Çağımızda, bu hususu vurgulamak üzere, "Descartes Fiziğinin Metafizik Temelleri" adlı bir de makale kaleme alınmıştır. (Bkz. Vehbi Eralp, "Descartes Fiziğinin Metafizik Temelleri", *Felsefe Semineri Dergisi* I, s.87-152). O yüzden, bugün bu bilim adamlarını ve filozofları iyi anlayıp değerlendirebilmek için gerek bilim tarihçilerinin, gerekse felsefe tarihçilerinin sadece bilimi ya da sadece felsefeyi değil, bu ikisini birlikte çok iyi bilmeleri zorunludur. Bu hususu, ünlü Bilim Tarihçisi George Sarton da yıllar önce şu sözlerle gayet güzel bir biçimde dile getirmiştir: "Birçok bilim adamı, esasen felsefeden kaçınan bir mucit veya bir teknisyendir, ama hiçbirisi felsefi bir boşlukta büyümemiştir. Bütün bilginler, farkında olsunlar ya da olmasınlar, zamanlarının dini ve felsefi yönelimlerinden etkilenirler." (G.Sarton, *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*, (çev. Remzi Demir-Melek Dosay), s.20).

¹⁷ İslam Dünyasında, düşünürlerin Platon'dan ziyade Aristo'yu kendilerine rehber almış olmalarının belli başlı nedeni, Aristo'nun neredeyse bütün eserlerinin, özellikle de mantık eserlerinin Arapçaya kazandırılmış olması ve böylece, kısa süre sonra, Aristo mantığının kelama girmesidir. "Gazali ile birlikte Aristoteles mantığı kelama girmiştir. Bundan böyle kalamcılar, benzerliklerden hareket eden, özelden özele giden, esas itibarıyla fıkihtan alınmış eksik kıyaslar yerine genel bir özden, tanımdan hareket eden kıyaslar kullanmaya başlamışlar; eserlerinde Aristoteles mantığının ana deyimlerine (mukaddime, tâli, cedel, devr...vb) ve ana usullerine (abese irca, ilzam; teselsül...vb) yer vermişlerdir. Hatta, öyle ki, bilgi teorisi ve mantıkla ilgili meseleler, bundan böyle her kelam eserinin girişinde yer almıştır." (Bkz.A.Arslan, *Haşiyeye Ala't-Tehafüt Tahlili*, s.13).

Arapçaya çevrilmeden önce, Doğu Roma İmparatoru Jüstinyen zamanında (M.527-565) özellikle Abbasi halifelerinin saraylarında doktorluk yapan Suriyeli, Keldani ve Nesturi Hristiyan bilginler tarafından Suriye lehçesine (Süryaniceye) çevrildiğini belirtmektedir. Tunç, Ortaçağ İslam Dünyası'nda Yunanca'dan Arapçaya genellikle Süryanice aracılığıyla dolaylı olarak çevirilerin yapıldığını, ama bunun yanı sıra, doğrudan doğruya Arapçaya yapılan çevirilerin de bulunduğunu belirtmekte ve bu çevirileri şöyle gruplandırmaktadır:

1. Yunanca'dan Süryaniceye yapılan çeviriler
2. Süryanice'den Arapçaya yapılan çeviriler
3. Yunanca'dan Arapçaya yapılan çeviriler.

Bundan sonra, özellikle 12.yüzyılda¹⁸, Batı Dünyası'nın Ortaçağ İslâm Dünyası ile sıkı temaslarda bulunarak, 8.yüzyıl ortasından itibaren, Yunanca'dan kısmen Süryanice aracılığıyla Arapçaya yapılan çevirilerin, 12.yüzyılda da

¹⁸ "12.yüzyıl, İslâm Dünyasında bilimsel çalışmaların sürdürüldüğü ve açıkça duraklamanın belirmediği bir dönem, buna karşılık, Batı Dünyası için ise bir dönüm noktasıdır. İslâm Dünyası, zirveden adım adım aşağı inerken, aynı zamanda diğer uluslar üzerindeki etkisini de sürdürmekteydi. Batı Dünyası artık, açıkça ne kadar geri olduğunun bilincine varmış, bu eziklik içinde, ileriye yönelmiş, ağır ağır yükseklere tırmanmaya başlamıştı. Bu yüzyılda, İslâm Dünyasında çok önemli bilim adamlarına rastlamak olanakları varsa da, bunların sayıları eskisine oranla azalmıştı. Yeni bir dinin etkisiyle büyük bir aşama göstermiş olan bilimsel çalışmalar da artık eski gücünü yitirmeye ve teolojik tartışmalarla karanlığa itilmeye başlamıştı. 12.yüzyıl esasında bir geçiş yüzyılıdır. Avrupa, bu yüzyılda İslâm Dünyası ilim ve tefekkürü ile sistemli bir temasa geçmiş, Arapça ilim ve felsefe eserleri Latinceye tercüme edilmiştir. Bu çalışmaların büyük önemini belirtmek amacıyla bu kültür teması çağına, 16.yüzyıl Rönesansı ile kıyaslanarak, 12.yüzyıl Rönesansı adı verilmiştir. İlim ve felsefi tefekkür bakımından, 12.yüzyıl Rönesansının 16.yüzyıl Rönesansından belki daha da önemli olduğu söylenebilir. Çünkü 16.yüzyıl Rönesansının özellikle sanat ve edebiyata ilişkin olmasına karşı, 12.yüzyıl Rönesansı, ilk planda ilim ve felsefeyi ilgilendirmektedir. 12.yüzyıl boyunca devam ettiği gibi 13.yüzyıla da taşınmış olan bu kültür teması, aynı zamanda Yunanca asıllarından önemli tercümelemlerin yapılmasına yol açmıştır. 12.yüzyıl Rönesansı sonucunda Geç-Ortaçağ Batı Hristiyan Dünyası ilimde İslâm Dünyasına rakip duruma geçmiş, Karanlık Çağı kesin olarak sona erdirip önemli bir entellektüel faaliyet devresine girmiştir. Bu, Batı Dünyasının zaferi, Yunan-İslâm Dünyası biliminin Batıya geçişidir. Bu geçiş çeşitli yollardan olmuş, ancak sonunda Latin damgası ile damgalanmıştır. Doğu kültürü ile Batı kültürünün karşı karşıya gelişi, yeni bir Avrupa'nın doğmasının nedeni olmuştur." (Bkz. Sevim Tekeli, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizansın Etkisi*, s.40-41; Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İlim Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*, s.24-25, *Araştırma I*)

M.Şekip TUNÇ'un "İSLÂM; FELSEFE ve BİLİMLER" ADLI
MAKALESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

İbraniceye ve Latinceye aktardıklarını belirtmekte ve bu çevirileri de şöyle gruplandırmaktadır:

1. Arapça'dan İbraniceye yapılan çeviriler

2. Arapça'dan Latinceye yapılan çeviriler.¹⁹

¹⁹ "Görüldüğü üzere, Batı Ortaçağ Dünyasındaki entellektüel uğraşının özelliği, bilime katkı değil, çeviriler yoluyla mevcut ve daha eski kültürlerin aktarılmasıdır. Batı kültürünü oluşturan bilgiler, özel araştırmalardan değil, Arapçadan yapılan çevirilerle kazanılmıştır. Bu nedenle çeviriler, bilimsel çalışma alanının en önemli parçasıydı ve bir ülkedeki bilimsel çalışmanın yoğunluğu çevirilerin sayıları ile ölçülüyordu. Arapça'dan Latinceye çeviri yapanların başında İngilizlerden Bath'lı Adelard gelir. Bath'da doğmuştur. Filozof ve matematikçidir. Özdeşlik ve farklılık üzerine bir kitap kaleme almıştır. Arapça'dan yaptığı çeviriler şunlardır: Maslama b. Ahmet al-Macritî tarafından gözden geçirilmiş Harezmi'nin *Zic*'ini çevirmiştir. Euclides'in 15. kitabının Arapça'dan çevirisini yapmıştır. Bath'lı Adelard'dan sonra zikre değer ikinci İngiliz çevirmen de Chester'li Robert'tir. Chester'li Robert İngiliz matematikçi ve astronomdur. Özellikle Arapçadan Latinceye yaptığı çevirilerle ün yapmıştır. Yaptığı çeviriler şunlardır: al-Kindî'nin *Judicia*'sı, *Kur'an*, Halid b. Yezid'in olması muhtemel *Liber de Compositione Alchemiae* (bu Latin Dünyasına aktarılan ilk simya eseridir), al-Harezmi'nin *algebra*'sı, Üstürlab üzerine bir eser. Bundan sonra, sırada Yaşlı Peter vardır. Bu zatın tam adı **Petrus Cluniacensis Dictus Venerabilis**'tir. İspanya'ya yaptığı gezilerde Müslümanların güçlerini görmüş, Kur'an'ın çevrilerek inkâr edilmesi çalışmalarına ön ayak olmuştur. İspanyollar içerisinde Arapçadan Latinceye çeviriler yapanlardan başta Seville'li John gelir. John, bir İspanyol Yahudisidir. Sonradan Hristiyanlığı kabul etmiştir. Çevirilerini Domingo Gundisalvi ile birlikte yapmıştır. Sanıldığına göre John, Arapçadan Castil diline çeviriyor, Domingo da onu Castil dilinden Arapçaya çeviriyordu. Bu şekilde, Astrolojiyi ve felsefeyi ilgilendiren pek çok eserin çevirilerini yapmışlardır. Bundan sonra, sırada Dalmaçya'lı Herman gelir. Herman, bir süre İspanya'da yaşamıştır. Pariste öğrenim görmüştür. Arapçadan Latinceye yaptığı çevirilerle ün yapmıştır. Yaptığı çeviriler şunlardır: al-Harezmi'nin *Astronomi katalogları*, Abu Ma'sar'ın *Kitab al-Madhal ila İlmî Ahkâm al-Nücüm*'u. Santalla'lı Hugh ise şu eserleri çevirmiştir: al-Biruni'nin *al-Fargani*'nin astronomisi üzerine yazdığı bir açıklama, Bir sahte Aristo makalesi, *Liber Aristotelis*, Ma'sallah'ın *De Navitatibus* ve *Liber ymbrium*'u. Ayrıca kum hesabı üzerine bir makale. Hayvanların köprücük kemiği üzerine falcılığı ilgilendiren iki makale. Tivoli'li Plato'ya gelince: Bu bir İtalyan matematikçisidir. Bir süre Barselona'da yaşamıştır. Şu çevirileri yapmıştır: al-İmrani'den, *De electionibus horarum*, Abu Ali al-Hayat'tan, *De Navitatibus*. Cremona'lı Gerhard İtalyanların en önemli Arapçadan Latinceye çeviri yapanlarından. Toledo'ya gitmiş orada Arapça öğrenmiştir. Belli başlı çevirileri şunlardır: Mantık: Matta b. Yunus'un Aristo'dan çevirdiği *Analitikler*, *Themistius'un Analitikler üzerine açıklaması*, al-Farabi'nin *De Syllogismo*'su.. Felsefe: Aristo'nun *De Coelo et Mundo*'su, 4. kitap, *De Naturalis auditu*'su, 8. kitap, *De Generatione et Corruptione*, *Liber Meteororum*, *Afrodiasis'lı İskender'in Aristo üzerine açıklamaları*. Matematik ve Astronomiyi ilgilendiren çevirileri içerisinde Euclides'in *Elementler*'i ile Cabir b. Eflah'ın *Gebri de Astronomia*'sı sayılabilir. Bunların yanısıra, Gerard'ın, fizik ve mekaniği ilgilendiren çevirileri

Tunç, çeşitli Avrupa kütüphanelerinde matbu ve matbu olmayan bir halde bulunan bu çevirilerin, gerek Rönesansı hazırlaması, gerekse Ortaçağ'da katolik ilm-i kelâmcıların²⁰ yetişmesini sağlaması bakımından son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Aristo'dan sonra, sırasıyla Aristo'nun şarihi Alexandre Afrodisiyas'ın, Platon'un, Theophrastus'un, Plutarkos'un eserlerinin Arapçaya çevrildiğini, Platon'un da İslâm düşünürlerini oldukça ilgilendirdiğini ifade etmektedir. Aristo'nun İslâm düşünürleri üzerinde oynadığı rolün ise, gerçekten çok büyük olduğunu tekrar vurgulamaktadır. Onun eserlerinin sadece Arapçaya çevrilmekle kalmadığını, onun dehâsını anlayabilmek için İslâm düşünürlerinin giriş mahiyetinde ayrıca eserler kaleme aldıklarını, filozofun her eserini incelediklerini ve sınıflayarak dizdiklerini belirtmektedir. Daha sonra, Tunç, İbn-i Sinâ²¹'nin

de vardır. Bunlar arasında Sabit b.Kurra'nın *Liber Charastonis*'i, İbnü'l Heysem'in *De Crepusculis et Nubium Ascensionibus*'u sayılabilir." (Bkz. Sevim Tekeli, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizansın Etkisi*, s.42-45).

²⁰Tunç, bu deyimle, kimleri kastettiğini ve niçin bu deyim kullandığını açıklamamaktadır. Ama, biz bu deyimle onun, Ortaçağ'da, St.Thomas gibi, kelâm ilmiyle uğraşan Hristiyan katolikleri kastetmiş olabileceğini tahmin ediyoruz.

²¹"Abu Ali al-Husain İbn Abdallah İbn-i Sina (980-1037): (Latince Avicenna'dır). "*Kitab al-Şifa*" adlı felsefi bir ansiklopedisi vardır. Burada, fizik, matematik ve metafizikle ilgili teorik bilgiler, etik, ekonomi ve politika ile ilgili pratik bilgiler vardır. Felsefesi, kabaca Aristotlesçi geleneğin Yeni Platoncu ve müslüman teolojisi tarafından şekillendirilmiş halini içerir. Onun diğer önemli eserleri arasında, "*Kitab al-İşarat ve'l-Tenbihat*" ile "*el-Kanun fi't-Tıb*"ı sayılabilir. "*Kitab al-İşarat*" ı, hayatının sonlarına doğru, sistemi üzerinde bazı değişiklikler ve düzeltmeler yapmak üzere kaleme almıştır. "*el-Kanun fi't-Tıb*" ise tıbbı ait kitapların en büyüğü olduğu gibi, İslam tıbbındaki araştırmaların tedvini olması bakımından da çok önemli bir eserdir. En son eseri, "*Hikme-i Ala*" olup, Buveyhi emiri Ala al-Davla adına, Farsça olarak yazılmıştır. İbn-i Sina'nın "*al-Hidaya*" sı mantık, tabiiyat ve ilahiyattan müteşekkil olup, İslam fikir tarihinde en çok şerh edilmiş eserlerden biridir. Filozofun Farsça şürleri de vardır. İbn-i Sinayı inceleyenlerden bir kısmı "*Şifa*"yı esas olarak almışlar, bir kısmı da onun özeti olan "*Nacat*" üzerinde durmuşlardır. Fakat felsefede "*al-İşarat*"ın yaptığı etkileri ve hayatının son devrine ait olan "*al-Hikmat al-Maşrikiya*" adı altında toplanan risalelerindeki fikirlerini de gözönüne almak lazım gelir. Filozof, zikrettiğimiz kitaplarının tabiiyata dair bahislerinden başka, "*Tis'a resail fi'l-Hikma ve'l-Tabiiyyat*" adı altında yayınlanan risalelerinde, tabiat ilimlerini birer birer incelemektedir. Ayrıca "*Kitab al-Nafs*" inde psikoloji hakkındaki fikirlerini açıklamaktadır." (Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, C.5 II, s.807-824; G.Sarton, *Introduction to the History of Science*, C.I, s. 709-713).

M.Şekip TUNÇ'un "İSLÂM; FELSEFE ve BİLİMLER" ADLI
MAKALESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Aristo'ya dair yirmi ciltlik muazzam bir eser kaleme aldığını ama bu eserin ne yazık ki kaybolduğunu ifade etmektedir.²²

Bundan sonra, Tunç, İbn-i Sina'yı ve onun İslam düşünürleri üzerinde bıraktığı büyük etkiyi incelemekte; bu etkinin kaynağı olarak Aristo'nun felsefesini göstermektedir. İslam filozoflarının ilke itibarıyla Aristo'cu olduklarını, fakat Aristo'nun eserlerini, fikirlerini sadece nakletmekle kalmadıklarını, Aristo'ya sadık kalmakla birlikte, kendi görüşlerini de koruduklarını dile getirmektedir. Belli başlı İslam filozoflarından ilk olarak 9.yy.da yaşamış olan el-Kindi'yi; daha sonra, 10.yy.da yetişmiş olan Fârâbî'yi saymaktadır. Farabi'nin diğer İslam düşünürleri üzerinde büyük bir etkisi olduğunu da vurgulamakta ve onun, Aristo'nun görüşlerini devam ettirmekle birlikte, bu görüşleri kendine özgü bir şekilde sunup yorumladığını ve bazı hususlarda ondan ayrıldığını da belirtmektedir. Üçüncü olarak, 11.yy.da, Sultan Aduddevlenin kâtibi olan, İbn-i Miskevevh'i söz konusu etmekte, onun, özellikle ahlâk felsefesinde belirginleştiğini, bu alanda kendisinden söz edildiğini ifade etmektedir. Dördüncü olarak, meşhur İslâm filozofu ve doktoru İbn-i Sina'yı zikretmektedir. Onun, zamanının bütün bilimlerini kavramış ve devrinde büyük bir şahıs olduğunu belirtmekte; "el-Kanun fi 't-Tıb" adlı eserinin ününün Avrupa'ya kadar yayıldığını ifade etmektedir. Tunç, İbn-i Sina'nın "Kitabu 'ş-Şifa" adlı onsekiz ciltlik felsefi eserinin ise, muazzam bir felsefe ve bilim ansiklopedisi niteliğini taşıdığını vurgulamaktadır. Bu kitabın özetine ise İbn-i Sina'nın "Kitabu 'n-Necat" adını verdiğini ifade etmektedir. Hakkında bütün bu bilgileri verdikten sonra Tunç, İbn-i Sina'yı o kadar da orijinal fikirleri olan bir zât olarak görmediğini belirtmektedir. Ona göre, İbn-i Sina ile birlikte felsefe, müslüman aleminde yalnız kurulmakla kalmamış, aynı zamanda ortodoks İslam kelamcılarının²³ vesvese ve itimatsızlıklarını da kazanmıştır.²⁴ Tunç, rencide olan

²² Biz, yaptığımız araştırmalar sonucunda, İbn-i Sina'nın bu kitabını söz konusu eden herhangi bir kaynağa rastlamadık. Gerek G.Sarton, gerekse Brockelmann, onun en meşhur eserleri olarak, dillere destan olmuş, "Kitab al-Şifa" sını, "Kitab al-İşarat va'l Tanbihat"ını, "Kitab al-Necat" ını, "Kitab al-Kanun fi 't-Tıb" ını söz konusu etmekte fakat böyle bir kayıp eserden bahsetmemektedirler. (Bkz.G.Sarton, *Introduction to the History of Science*, C.I, s.709-713 ; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literature*, C.I, s.589-599).

²³ Bilindiği üzere, "Katolik" ve "Ortodoks" terimleri, Hristiyan dinindeki bölünmeler sonucu ortaya çıkmış terimlerdir. İslam dininde ise böyle bir bölünme söz konusu olmadığı için İslâmiyette bu terimler de rastlanmaz. Bu durumda, Tunç'un, bu terimlerle, Ortaçağ'da kelâm ilmiyle uğraşan Hristiyan Ortodoksları ya da kelâmıla uğraşan radikal İslâm düşünürlerini kastetmiş olabileceği açıklık kazanmış olmaktadır. Nitekim, kendisi, bu tür düşünürler içerisinde en radikal olanın Gazâli olduğunu belirtmiştir.

²⁴ İbn-i Sina, tıpkı Fârâbî gibi, İslâm dinine inanmakla birlikte, dinî zaruretlerde aklın câiz gördüğüne itibar etmiş, yani sadece akla dayanarak dinî birtakım hükümlerin kabul edilmesini veya edilmemesini savunmuş olan bir İslam filozofudur. “Akli delillere dayanarak haşrın reddedilmesi gerektiğini ileri sürmüş olduğu gibi, Tanrı'nın varlığını ispat etmek üzere bile akla dayanmış; bu hususta, nedenlerin sonsuz olarak teselsülünün imkansız olduğu delilini ileri sürmüştür.” (Bkz. Ahmet Arslan, *Haşiye Ala't-Tehafüt*, s.239). “İtiraf etmek gerekir ki, Fârâbî-İbn-i Sinâ'cı ezeli yaratım kavramı, temellendirilmesi oldukça güç bir kavramdır. Var olmaması diye bir durumu söz konusu olmayan bir şeyin varlığının bir nedeni olması gerektiği görüştü, gerçekten inandırıcı değildir. Bundan ötürü, Gazâlî'nin bu konuda daha tutarlı olduğunu söylememiz gerekmektedir.” (Bkz. Ahmet Arslan, *Haşiye Ala't-Tehafüt Tahlili*, s.229).

“Gazali, Farabi ve İbn-i Sina'yı “alemin kıdemi”, “cüz'ileri bilme” ve “cesetlerin haşrı” meselesinde tekfir etmiştir. İbn-i Rüşî ise “cüz'ileri bilme” meselesinde, Gazali'nin filozofları yanlış anladığını; Aristocuların Allahın cüz'ileri bildiğini inkar etmelerine imkan olmadığını belirtmiştir. Aynı şekilde, İbn-i Rüşî'e göre, Gazali, İbn-i Sina'yı “Allahın mahiyeti ve vücudu”, “Ruhun mücerret oluşu” ve “Allahın gayrını bilmesi” gibi bazı meselelerde yanlış nakletmiştir; bazı yerlerde ise hiç anlamamıştır.” (Bkz. Mübahat Türker, *Üç Tehafüt...*, s.207 ; 343).

“Gerçekten, filozoflar, özellikle de İbn-i Sina, “alemin kıdemi” ve “Bir'den ancak Bir çıkar” meselesinde çıkmazda bulunurlar. Onlara göre alem kadimdir, daima vardır. O halde, faili yoktur. Alem ya kendiliğinden kadim olur ya da *hudusta daimi olmak* yönünden kadim olur. Filozoflar, alemin *hudusta daimi olmak* yönünden kadim olduğunu kabul ederler. O bakımdan alem, Allahın ihdas ettiği bir şeydir. Bu sefer de, Farabi ve İbn-i Sina, Bir'den ancak Bir çıktığını ve Evvel'in basit olduğunu teslim ettikleri için kesretin suduru keyfiyetini izah etmekte zorlanırlar. Evvelin, günlük hareketin muharriki olmadığı sonucuna varırlar Gazali onlara şu tenkidi yöneltir: “Allah bir, alem çokluktur. Bir'den ancak Bir çıkar. O halde alem, Allahtan çıkamaz. Eğer alem, Akıllardan ibaret bir zincir vasıtasıyla Allahtan çıkar denirse, o takdirde birliklerden mürekkep olan bir şey olmamak gerekir. Oysa alemde mürekkepler vardır. Aksi halde Bir'den Bir çıkar sözü batıl olur.” (Gazali, her bakımdan bir olan Allahtan çokluk olan alemin çıkmasının mümkün olduğunu söylemekle, bu çokluğun kendiliğinden ve vasıtasız olarak çıkamayacağını göstermek amacındadır.) Alem eğer kadimse, Allahtan sudur ettiğine dair burhani deliller getirilemez. Buna rağmen filozoflar, alemin hem kadim, hem de Allahın eseri olduğunu söylerler. Fakat, Allah kadim olduğu için alem de kadimdir demek, İslamiyetin, alemin yoktan yaratıldığına dair olan inancına aykırıdır. Bu hususu, Gazali, yapmış olduğu itirazlarla ortaya koymuştur. Alemin kıdemine dair getirdikleri delillerde Gazali, filozofların kendi sistemleriyle tutarsız olduklarını ispat etmiştir. İşte bu türden tutarsızlıkları yüzünden filozoflar, özellikle de İbn-i Sina, kelamcılarının itimatsızlıklarını kazanırken, Gazali onların güvenini sağlamıştır.

İbn-i Rüşî de, aleme kadim demenin İslama zor geldiğini, çünkü kıdemden illetsiz anlamış olduklarını belirtir. İbn-i Rüşî, İbn-i Sina'nın kesret meselesinde tutarsız olduğunu söyler. Hocasade de, İbn-i Sina'nın, Bir'den ancak Bir çıktığı iddiasına karşı getirmiş olduğu delilin mantiki bir hata ile malul olduğunu gösterir. Gazali, ruhun bedenden mücerret bir cevher olduğunu iddia eden filozofların, özellikle İbn-i Sina'nın, bu görüşlerinde kendileriyle çelişkiye düştüklerini göstermeye muvaffak olmuştur. Gazali, yine, İbn-i Sina'nın insan ruhlarının ezeli oluşu hususundaki delilinin mevsuk olmadığını ispat etmiştir. “Vacibu'l-vücut” sözü ile illetler zincirini kesen şey kastediliyorsa, Gazali, filozofların “Vacibu'l-vücut birdir” şeklinde söylemiş

M.Şekip TUNÇ'un "İSLÂM; FELSEFE ve BİLİMLER" ADLI
MAKALESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME.

müslüman ortodoksluğun en kuvvetli savunucusu ve en büyük İslâm kelâmcısı olarak Gazali'yi görmekte; onun, hayatının son günlerini memleketi Horasan'da Sufiler için inşa ettirdiği bir zaviyede züht ve takva içinde geçirdiğini, bu yüzden de felsefi şemaya tamamen yabancı kaldığını, "*Tehafütü'l-Felasife*"²⁵ adlı ünlü eserinde ise, felsefeyi reddederek koyu bir şüphecilğe kapıldığını ifade

oldukları sözlerini temellendiremeyeceklerini de göstermiştir. Aynı şekilde, Gazali, alemin bir sanii olmak gerektiğine dair, filozofların getirmiş oldukları delillerin zaruri ve kesin olmadığını ispat etmiştir. Gazali, göğün canlı olduğu hususunda da filozofların burhani delilleri olmadığını göstermiştir. Kısacası Gazali, *Tehafüt*'te ele almış olduğu yirmi noktadan, İbn-i Sina'nın çok önemli İslami meseleleri ispat etmek için kurduğu felsefi modelin özellikle, "alemin kıdemi", "mucize" ve "Allahın cüz'ileri bilmediği" gibi meselelerde, İslamiyet bakımından uygun ve tutarlı bir model olmadığını ispat etmeye muvaffak olmuştur. Bu ispatı sırasında Gazali, başlangıçtan beri belirtmiş olduğu gayesine (filozofların ilahiyat bahislerinde burhani delilleri olmadığını göstermek gayesine) sadık kalmıştır; o bakımdan eseri boyunca kendisiyle tam bir tutarlılık içinde bulunmaktadır." (Bkz. Mübahat Türker, *Üç Tehafüt...*s.272, 278, 281,295, 300, 307, 322-323, 351-353).

18.yüzyılda yaşamış bir diğer Osmanlı mütefekkeri Mestcizade de, doktora tezi olarak alıp incelediğimiz, "*Hilafiyyat*" ında, filozoflarla kelamcıların anlaşamadıkları hususları açıklarken, bunların başında "kıdem-i alem" meselesinin geldiğini belirtmiş ve o da Gazali'den ve onu izleyenlerden yüzyıllar sonra, bu meseledeki hassasiyetini dile getirmiş; felasifenin alem ve Tanrı anlayışlarına karşı çıkmıştır. Hatta, o, kelamcıların muarızı olarak değerlendirdiği Aristoteles ile Aristotelesçileri, "kıdem-i alem" e olan inançları yüzünden "filozof" diye nitelendirmekten bile vazgeçmiştir. Mestcizade'nin bu tutumu bize, 18.yüzyıla gelinmiş olmasına rağmen, zihniyet olarak herhangi bir değişikliğin söz konusu olmadığını göstermektedir.

²⁵:"*Tehafütü'l-Felasife*"= "Filozofların Tutarsızlıkları" olarak dilimize çevrilebilir. (Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe-Din Münasebeti*, s.8, dipnot 23). Burada "felasife"den, yani filozoflardan kasıt, İslâm'da Yunan tarzında felsefe geleneğini devam ettiren Kindî, Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Tufeyl, İbn-i Bace ve İbn-i Rüşd gibi Arapça yazmış müslüman filozoflardır. "Gazali, bu eserini filozofların ilahiyat konusundaki düşüncelerini çürütmek, tutarsızlıklarını göstermek için polemik bir eser olarak tasarlamış ve kaleme almıştır. Gazali'nin, "*Tehafüt*" ünde, kendi görüşlerini ortaya koymaktan çok, filozofların kendi prensipleri ile çelişkiye düştükleri noktaları, yani tutarsızlıkları göstermeye yönelmiş olduğu bilinmektedir. O, bilhassa, İbn-i Sina'ya dayanarak, İbn-i Sina'yı ve Aristoyu tenkit etmiştir. Gazali, bu eserinde, filozofların teknik silahlarını kendilerine karşı kullanan ve onları yine kendi görüşlerine dayanarak çürütmek isteyen bir polemiğe havasındadır." (Bkz. A.Arslan, *Haşiye Ala't-Tehafüt*, s.19). "Gazali, bu eserinde, filozofların matematik ilimlerlerdeki başarılarına, delillerinin tutarlık ve kesinliğine bakarak ilahi ve tabii ilimlerde de böyle delillere sahip buldukları zannını yıkmaya çalışır. Gazali, filozofların, ilahiyat bahislerinde ve bir kısım tabiat meselelerinde burhani delillere sahip buldukları iddiasının temelsiz olduğunu göstermek ister." (Bkz. Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe-Din Münasebeti*, s.73).

etmektedir. Daha sonra, İbn-i Rüş'tün, kendisine "*Tehafütü't-Tehafüt*"²⁶ adında bir reddiye yazarak, felsefeyi ve filozofları savunduğunu belirtmektedir.

Tunç, İbn-i Rüş'tün Aristo'nun ünlü yardımcısı ve filozof olarak en az İbn-i Sina kadar meşhur ve belki de ondan üstün olduğunu ifade etmekte, onun da aynı zamanda bir doktor olduğunu, "*Külliyat*" adlı eseriyle tıpta ünlendiğini belirtmektedir. Tunç, diğer filozoflarda olduğu gibi, İbn-i Rüş'te de Aristo'nun felsefi görüşünün Yeni Platonculukla düzeltilmiş şeklini gördüğünü, onun kaza ve kader meselesi ile cüz'i irade meselesinde determinist olmasını ise oldukça dikkat çekici bulduğunu ifade etmektedir. Tunç, İbn-i Rüş'tün, Ortaçağ Hristiyan ve Yahudi okullarına felsefi etkisinin çok büyük olduğunu; tam manasıyla

²⁶11.yy.da Gazali'nin kaleme almış olduğu "*Tehafütü'l-Felasife*", Tehafütlerin ilkidir.Daha sonra, Tunç'un da belirttiği üzere, ona cevaben 12.yy.da İbn-i Rüş'tün yazmış olduğu Tehafüt gelir.Gazali'ye karşı olarak, İbn-i Rüş't, "*Tehafütü't Tehafüt*" adını verdiği eserini kaleme almış ve bu eserinde, Gazali'nin "*Tehafütü'l-Felasife*" sindeki tutarsızlıkları göstermeye çalışmıştır. "İbn-i Rüş't, *Tehafüt* ünün önsözünde maksadının Gazali'nin *Tehafüt* 'ündeki sözlerin kesinlik (yakın) derecesini ve filozoflarla kelamcıların tutarsız oldukları yönleri göstermek olduğunu belirtir." (Bkz.Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe-Din Münasebeti*, s.75)

15.asra geldiğinde,felsefe-din münasebeti konusunda,Gazali ve İbn-i Rüş't'ünkinden sonra kaleme alınmış,aynı geleneğin ürünü sayabileceğimiz bir diğer eser,Hocazade diye bilinen Mustafa Muslihiddin Bursevi'nin (ölm.1488) Tehafüt'ü ile karşılaşırız.Bundan sonra,yine aynı asırda, Hocazade'nin çağdaşı Ali Tusi'nin Tehafüt'ü gelir.Esasında,Hocazade ve Ali Tusi (ölm.1482),zamanın hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'in,kendilerine felsefe-din münasebeti konusunda birer kitap yazmalarını emretmesiyle bu hususta düşünce sahnesinde görünmüş olan kişilerdir. Aralarında bir nevi yarışma düzenlenmiş ve bu yarışmayı Hocazade kazanmıştır. (Bkz. Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zümm*, C.1, s.513; Taşköprülüzade, *Mevzuatü'l Ulum*, C.1, s.632-633).

Anlaşıldığına göre, Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı-İslam kültüründe bir yeniden doğuşu gerçekleştirmek istemiş, bunun için Gazali ile felasife arasındaki ünlü tartışmanın yeniden değerlendirilmesinin iyi bir başlangıç olacağını düşünmüştür.

16.asra geliştğinde, bu konunun yani *felsefe-din münasebetinin* bir diğer Osmanlı mütefekkeri olan Kemal Paşazade tarafından yeniden ele alınmış olduğunu; Kemal Paşazade'nin bu konuda "*Tehafüt Haşiyesi*"ni kaleme aldığı, bu eserin esasında Fatih dönemi bilginlerinden Hocazade'nin *Tehafüt*'üne karşı Fatih Sultan Mehmet'in emriyle kaleme alınmış bir dizi haşiyelerden ibaret bir eser olduğunu görürüz. Kemal Paşazade ile aynı yüzyılda yaşamış, onun çağdaşı olan Karabagi'nin de bu konuda "*Talika ala Tehafütü'l Felasife li Hocazade*" yi kaleme aldığı söyleyebiliriz.

"Şu halde, felsefe ve din denilen, biri akla diğeri vahye dayanan bu iki ayrı sistemin uzlaştırılabileceği iddiasıyla kaleme alınmış olan bu eserlerde, *Tehafüt*lerde, esas gaye ve odak noktası, her ne kadar filozofların, özellikle İbn-i Sina'nın, İslam dinini izah etmek hususunda, bilhassa Aristo felsefesine dayanarak kurmuş olduğu felsefi modelin uygun model olup olmadığını araştırmak idiye de, bu meselenin arkasında, daha doğrusu yanında, imanla aklın, din ile felsefenin muhakemesi netice itibarıyla yer almış bulunmaktadır." (Bkz. Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, s.389.)

"filozof" ünvanına layık son İslâm filozofunun da yine, İbn-i Rüşd olduğunu belirtmektedir.

Gazali'nin felsefeye yapmış olduğu dehşetli hücumdan sonra²⁷ zikre değer başka İslâm filozofu kalmadığını belirtmekle birlikte, şimdi de Endülüs İslâm filozoflarından, felsefi görüşü bakımından Farabi'ye bağlı olan İbn-i Bâce'yi²⁸ ve "Hayy b. Yakzan" adlı felsefi romanıyla çok meşhur olan İbn-i Tufeyl'i²⁹

²⁷ "Gazali'nin eleştirisi konusu yaptığı görüşlerden bir kısmı Aristoteles'e, bir kısmı da Farabi ve İbn-i Sina'ya aittir. Gazali, filozofları, daha doğrusu İlkçağ Yunan filozoflarını tenkit ederken vasıta olarak İslâm filozoflarını kullanmıştır. Gazali filozofları üç meselede tekfir etmiştir. Birincisi "cesetlerin haşrı ve ruhların bedenlere dönüşünün mümkün ve vaki olup olmadığı" meselesidir. İkincisi, "Allahın cüz'ileri bilip bilmediği" meselesidir. Üçüncüsü ise "âlemin kıdemi" meselesidir. Kuşkusuz, Gazali'den önce, Malik b.Enes, Ahmet b.Hanbel, Bakillani, Cüveyni ve Bağdadi gibi düşünürler Aristoteles metafiziğini aynı şekilde eleştirmişlerdir. Fakat Gazali, Aristoteles metafiziğine son ve öldürücü darbeyi indirmiştir. Esasında, Gazali'nin gaye ve endişesi, İslâm filozoflarının Aristo ve Aristocuların fikirlerini ne dereceye kadar sadık bir şekilde temsil ettiklerini meydana çıkarmak değil, İslâm dini ile ilgili konularda İslâm filozoflarının görüşlerinin değerini ölçmektir. Gazali'nin eleştirdiği İslâm filozoflarından Farabi ve İbn-i Sina'yı ondan sonra, başta İbn-i Rüşd olmak üzere, İbn-i Tufeyl, İbn-i Seb ve İbn-i Teymiye gibi birçok İslâm düşünürü de eleştirmiştir." (Bkz. Bekir Karlığa, İmam Gazali *Tehafüt el-Felasife*, s. XXVII-XXVIII ; Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe-Din Münasebeti*, s. 158-159; Ayrıca bkz. Macid Fahri, *Tehafüt el-Felasife Mukaddimesi*, s. 31-32).

²⁸ İbn-i Bâce Abu Bekr Muhammed b. Yahya (? -1138) : (Latince Avenpace'dir) Ünlü bir Arap filozofudur. İbn al Sa'ig lakabıyla da meşhurdur. Kendisi, Aristo felsefesiyle ve bu felsefenin yorumcusu Farabi'nin eserleriyle uğraştığı için ilahiyatı bir tarafa bırakmakla ve ateistlikle itham edilmiştir. O, mantık ve metafizikte Farabi'den hiç ayrılmaz. Ona göre Gazali, deruni bir tecerrüt sayesinde ulvî âlemin keşfedilebileceğini söylemekle aldanmıştır. Tasavvuf, İbn-i Bâce için bir hatadır, yani İsrâkî bir yoldan hakikate tamamen vâsıl olmak ümidi ile erişilen saadet pek ucuz bir saadettir ki, filozoflar bu saadet arkasından koşmaktan çekinmelidirler. İbn-i Bâce, Farabi'den ve onun vasıtasıyla Platon ve Aristo'dan çok etkilenmiş bir filozof olup, tıpkı Platon ve Farabi gibi ütöpik bir şehir üzerinde oldukça heyecanlı düşünmüş ve bu şehir sakinlerinin dünyevî ve maddî zevklerle ilişkilerini kesip, birbirlerine sevgi ile bağlı olacaklarını ve oradan Allah sevgisine ulaşarak akl-ı küllî olan Allah ile birleşeceklerini ifade etmiştir. Belli başlı eserleri arasında şunlar sayılabilir: "*Tadbîr al-Mutavahhid*", "*Risalât al-Vada*", "*İttisâl al-İnsan bi'l Akl*". (Bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, C.5 II, s.704-706).

²⁹ İbn-i Tufeyl, Abu Bekr Muhammed b. Abd al-Malik b. Muhammed b. Muhammed b. Tufayl al-Kaysî (?-1186) : Meşhur bir Endülüs filozofudur. Batı'da kendisine Abubacer denir. Kays ismindeki mühim bir Arap kabilesine mensuptur. En önemli eseri *Hayy b. Yakzan* adlı felsefi romandır. *Hayy b. Yakzan*, 1937'de Şerafettin Yaltkaya tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır. *Hayy b. Yakzan*'ın konusu kısaca şöyledir: Issız bir adada kendisini bulan Hayy b. Yakzan adlı bir çocuk, büyüüp düşünmeye alıştıktan sonra, kendisinden tamamen geçerek içten bir nur ve zira sayesinde değil de akıl sayesinde Tanrı'ya ulaşacak yolu bulur. Hayy b. Yakzan, bu dereceye vâsıl olmak için yedişer senelik birkaç murakebe ve müşahede

saymaktadır.İbn-i Tufeyl'in, bu eserinde, "İnsanın Tanrı'ya ulaşması" gibi, İslam filozoflarını çok meşgul etmiş olan bir meseleyi ele alarak çözmeye çalıştığını ifade etmektedir.

Bundan sonra, Tunç, bilimlere geçmekte; İslam Dünyasında hangi bilimlere ağırlık verildiğini söz konusu etmektedir.Felsefeden bilimlere geçtikten sonra, Tunç, İslam bilginleri üzerinde de eski Yunan'ın etkisi görüldüğünü vurgulamaktadır. Onların matematikte, özellikle geometride Euclides'e bağlı olduklarını, hesap ve cebirde gösterdikleri ilerlemede bir dereceye kadar Hintlilere medyun bulduklarını; rakamları Hintlilerden öğrendiklerini, Arap rakamları denilen bu rakamların esasında Hint rakamları olduğunu ifade etmektedir.Bu rakamların, M.S. 2.yüzyılda İskenderiye'de bilindiğini ve oradan bütün Kuzey Afrikaya yayıldığını; en eski İslam matematikçisinin ise, Abbasi halifelerinden Me'mun zamanında yaşamış olan Harezmi³⁰ olduğunu

devrelerinden geçmiştir. Örneğin, üçüncü yedi senelik devrede ancak yeryüzündeki cisimlerin hepsinin kevn ve fesada tâbî olduklarına hükmetmiş ve ancak göğe bakarak oradaki ecrâmın böyle kevn ve fesada tâbî olmadıklarını gördüğü gibi, âlemin mütenahi ve dairesel olduğuna ve bunun bir müstakil ve aşkın bir hareket ettiriciye muhtaç olduğuna, bu hareket ettiricinin vacibu'l-vücut ve bütün kemâl vasıfları ile muttasıf olduğuna sadece ve sadece akli muhakemesi sonucunda ulaşmıştır. İkinci devrede, "Asal" isminde biri civar bir adadan gelir ve onunla da konuşan Hayy b. Yakzan, onu da kendi yolundan Tanrı'ya ulaşacağına ikna ederse de "Asal"ın bulunduğu adaya, onun arkadaşı Salaman'ın yanına giderler ve orada kurulmuş olan dinin halk için daha faydalı olduğuna, kendi itikat ve buluşlarını kendilerine saklamalarının daha doğru olacağına karar vererek ıssız adaya dönerler. Çünkü, Hayy b. Yakzan, halk ile filozof arasında, bilgi hususunda bir itilaf temini mümkün olmadığını anlamıştır. Bu romanın asıl gayesi, çeşitli şekillerde yorumlanmıştır.En son yoruma göre, romanın hedefi, din ile felsefe arasında bir ahenk bulunduğunu ispattan ibarettir." (Bkz.İslam Ansiklopedisi, C.5 II, s.829-831).

³⁰ "9.yy.ın ilk yarısında, yani halife Me'mun'un zamanında (813-833) Doğu'nun matematikte en önemli devri Ebu Abdullah Muhammed b.Musa el-Harezmi ile açılır. Harzem bölgesinde doğmuş olan Harezmi, "*Suretu'l Arz* adlı bir coğrafya kitabı yazmıştır.Hint-Arap rakamlarının ve sayı sayma yöntemini Doğulular ve Avrupalılar arasında yaymış olan Harezmi'nin Latinceye "*el-Cebr ve'l-Mukabele*" adıyla çevrilmiş olan, matematikte çığır açıcı derecede önemli, cebire ilişkin bir eseri vardır. Bugün bütün Avrupa dillerinde bulunan "algoritme" veya "algorisme" kelimesi bile Harezmi'nin isminden bozularak yapılmıştır.Vaktiyle bu kelime, basit aritmetik işlemlerini anlatmak için kullanılmış, bugün ise Fransızca'da cebirle hesaplama yöntemi, özel işaretler çeşidi anlamlarında nadir olarak kullanılmaktadır." (Bkz.Adnan Adıvar, *Bilim ve Din*; s.79.ve 1 no'lu dipnot)

"Harezmi, sadece kendi çevresinin değil, o dönemin en büyük matematikçisi ve astronomudur. "Aritmetik" adlı yapıtında Hint sayı sistemini, başka deyimle bugün kullandığımız 10 tabanlı vaz'i sistemi tanıtmıştır." (Bkz.Sevim Tekeli, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizansın Etkisi*, s.47, dipnot 27).

M.Şekip TUNÇ'un "İSLÂM; FELSEFE ve BİLİMLER" ADLI
MAKALESİ ÜZERİNE BİR İNCELEMİŞ

vurgulamaktadır. Klasik devrin en meşhur matematikçisi olarak da Sabit b.Kurra'yi³¹ görmektedir.

Tunç, İslam astronomisinin kaynağının da Yunan ve Hint olduğunu; ama, müslümanların bu bilimi çok işlediklerini, İslam medeniyetinin çeşitli devirlerinde pekçok astronomun yetiştiğini ifade etmektedir. Halife Me'mun'un da bilimlere, özellikle de astronomiye çok meraklı olduğunu, onun, Batlamyus'un takvimini yeniden gözden geçirttiğini ve düzelttiğini, ekvator dairesini, yani, yerin çevresini ölçtürttüğünü³² belirtmektedir. Tunç, astronomi alanında müslümanların çok çalıştıklarını, bu konuda hocaları Yunanlılarla Hintlileri geçtiklerini ifade etmektedir.³³

Coğrafya alanında da müslümanların yüksek şahsiyetler yetiştirdiklerini belirten Tunç, klasik devrin en büyük coğrafyacısı olarak meşhur Kudüslü el-Makdisi'yi³⁴ göstermektedir. Daha sonra, 1048'de vefat etmiş olan, meşhur coğrafyacılarından el-Beyruni'yi³⁵ ve 1229'da da Yakut'u³⁶ saymaktadır.

³¹ "Sabit b.Kurra (834-901): Matematikçi, doktor ve filozoftur. 9.yüzyılda bilimi ilerletmiş olan bir bilginidir. Harran'da doğmuştur. Bağdat'ta, halifenin saray astronomları arasına girmiştir. Bu sırada, eski matematikçilerin eserlerini çevirmiş ve şerh etmiş, matematik ve astronomiye dair değerli eserler yazmış, felsefe tahsil etmiş ve doktorluk yapmıştır. Bağdat'ta 67 yaşındayken ölmüştür. İlgi uyandıran ve yayınlanmaya layık olan eserleri şimdiye kadar el yazmaları halinde kalmıştır." (Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, C.10, s.14-15).

³² "İslam astronomlarından ünlü Beyruni de böyle bir ölçmeyi yapmıştır. Ölçüm çalışmasının ilk tavsifini Beyruni, H.416'da tamamlanmış olduğu "*Tahdid*" adlı kitabında kaydetmiştir. Beyruni, "*Kitab al-Taşim li Sana'at el-Tançim*" adlı eserinde de ölçüm çalışmalarına işaret etmektedir." (Bkz. N.A.Baloch, "Beyruni ve Nandana'daki Ölçüm Çalışması" (çev.Melek Dosay), *Erdem*, C.3, S.9, s.752).

³³ Tunç'un da belirttiği gibi, İslam astronomisinin kaynağı Yunan astronomisidir. Ama, Yunan astronomisinin kaynağı da Mısır ve Mezopotamya astronomisidir. Örneğin, mevsimlere göre değişen saatler ile ekinoksiyel adı verilen sabit ve eşit saatler Mısır ve Mezopotamya astronomisinin etkisiyle Yunan astronomisinde var olan saat sistemleridir. Yunanlılar tutulma düzlemine ilişkin bilgilerini de Mezopotamyalılardan öğrenmişlerdir. (Bkz. Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, s.334-335). "Hintliler, özellikle trigonometrideki bilgiyi müspet şekilde zenginleştirmişler ve bu Mezopotamya temelli bilgiler, Sanskritçeden ve Pehleviceden yapılan tercüme yoluyla sekizinci yüzyıl ortalarından itibaren İslam Dünyasına geçmiştir." (Sayılı, a.g.e., s.392-393).

³⁴ "el-Makdisi'yi "Kudüs şehrine mensup" anlamına gelen al-Mukaddesi, Şams al-Din Abu Abd Allah Muhammed b.Ahmed b.Abi Bakr al-Banna al-Şa'mi al-Ma'ruf bi'l-Başşari adıyla ilk kez Avrupa'da tanıtan Sprenger'dir. Fakat Kudüs şehri, umumiyetle "al-Bayt al Makdis" olarak anıldığı için bu kimsenin adının al-Makdisi şeklinde olması daha doğru olsa gerekir. Al-Makdisi, Arapça yazılmış kıymetli bir coğrafya eserinin müellifidir. Müellifin, coğrafyaya ilişkin olan bu eserinin Berlin'de ve İstanbul'da (Ayasofya nr.2971) iki yazma nüshası vardır. Eserin, Berlin nüshasındaki adı: "*Ahsan al Takasim fi Marifat al Akalim*", 1260'da istinsah

Tunç, İslam Dünyasında tabii bilimlerden simya³⁷ bilimi ile de uğraşıldığını belirtmektedir. Kendisi, müslümanların hatta, Ortaçağın en büyük simyacıları olarak Cabir b.Hayyan'ı³⁸ görmektedir.

edilmiş olan İstanbul nüshasındaki adı ise, sadece “*Kitab al Akalim*” dir. Eserin te’lif yılı kesin olarak bilinmemektedir.” (Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, C.8, s.562-563, İstanbul, 1979, MEB ; G.Sarton, *Introduction.*, C.I, s.675).

³⁵ “Beyrûni (973-1048), coğrafyacı olduğu kadar ünlü bir astronomdur da. Beyrûni, Yunan, Hint ve İslam astronomisine tamamen vakıf olarak, bu konuda büyük emekler sarfetmiş, önemli sonuçlar almıştır. Bu hususta, “*el-Kanunü'l Mesudi*” isimli büyük bir ansiklopedik eser kaleme almıştır. Bu eserini H.427’de tamamlamıştır. Bu büyük eserinde o, güneş parametrelerinin hesabında şimdiki araştırmalara çok yakın bir başarı göstermiş, güneşin fiziki tabiatından, sabit yıldızlardan ve doğuya doğru hareketlerinden bahsetmiş, ayın hareketini, güneşin yerden uzaklığını, yıldızların büyüklüklerini ve yerden uzaklıklarını incelemiş, hesaplar yapmış ve önemli sonuçlar almıştır. Matematik ve astronomiyi coğrafyaya uygulayarak geodezi (fiziki coğrafya) denilen bilim dalını geliştirip ortaya koymuş, dairevi ve kürevi bazı aletler kullanmış, şehirlerarası mesafeleri tesbit ederek bir ülkeler coğrafyası ortaya koymayı düşünmüştür.” (Bkz. Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, s.85; 86; 87 ; G.Sarton, *Introduction*, C.I, s.707-709).

³⁶ “Yakut el-Hamavi (1179-1229): Arap coğrafyacı, şair ve yazardır. Yazını 1224’te tamamlanan ve bir coğrafya ansiklopedisi niteliğinde olan altı ciltlik “*Mücemü'l Buldan*” adlı eseri oldukça önemlidir. Bu eser, Moğol istilası öncesinde Maveraünnehir, Harezm ve Horasan bölgelerine ilişkin ayrıntılı bilgiler verir. İslam Dünyasıyla ilgili geniş açıklamaların da yer aldığı eser, içindeki alıntılarla bugün elde olmayan bazı kitapların varlığını ortaya çıkarmış olmasıyla da önemi taşır. Yakut’un coğrafya alanındaki bir başka eseri de “*el Müsterek Vaz'an ve'l Müsterek Sak'an*” dır. Daha çok “*Mücemü'l Udeba*” adıyla bilinen ve bir bölümü kaybolmuş olan “*Kitabu İrsâdi'l Erib ila Marifeti'l Edib*” adlı altı ciltlik eseri de bazı hattat, şair ve yazarların yaşam öykülerini içerir.” (Bkz. *Ana Britannica*, C.22, s.264).

³⁷ “Simya, başlangıçta demir, kurşun, kalay ve bakır gibi soy olmayan metalleri altın ve gümüş gibi soy metallere dönüştürme biçiminde ortaya çıkmış yalancı bir bilimdir. Ama, simya çalışmaları, pekçok kimyasal işleme dayandırılmış ve ilk ortaya çıktığı dönemden başlayarak kimyanın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 19.yüzyıla kadar kimyasal yolla altın yapma olasılığının bulunmadığı bilimsel yolla kanıtlanmadığı için simya o günlerde de önemini korumuştur.” (Bkz. *Ana Britannica*, C.19, s.392.).

“İbn-i Haldun ise, simya’ya “*harflerin gizli kuvvetleri ilmi*” demeyi tercih etmiştir.” (Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, C.10, s.650-651, İstanbul, 1988, MEB).

“Beyrûni’ye gelince: O, bu konuda şunları söylemiştir: “Simya, genellikle sihirbazlık sayılmasa da gerçekte simya da sihirbazlığın bir çeşididir. Bir kimse, bir pamuk parçası alıp onu altınmış gibi gösterirse buna sihirbazlık denmez de ne denebilir? Gümüşün altına dönüştürülmesi, pamuğun altına çevrilmesinden farksızdır. Ancak, bunlardan birincisi daha mutat olmuştur ve gümüşün yaldızlanmasından ibarettir (ki buna kimyanın bir dalı olan simya adı verilmektedir, pamuktan altın yapılması ise alışılmamış bir şey olduğundan buna sihirbazlık denecekti.” (Bkz. Aydın Sayılı, *Doğumunun 1000’inci Yılında Beyrûni, Beyrûni’ye Armağan*, s.32-33).

³⁸ “Cabir b.Hayyan’ın tam adı Ebu Musa Cabir b.Hayyan el-Azdi’dir. Batı’da, “Geber” namıyla 12. 13.yy’larda kendisine mal edilen birçok yapıt yayınlamıştır. Hayatı hakkında elimizde fazla

M.Şekip TUNÇ'un "İSLÂM; FELSEFE ve BİLİMLER" ADLI
MAKALESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Tıpta ise, Tunç, İslam Dünyasında çok önemli mesafeler kaydedildiğini belirtmekte; bu hususta da hocalarının yine Yunanlılarla Hintliler olduğunu ifade etmektedir. Meşhur müslüman doktorları arasında İbn-i Sina ile İbn-i Rüşd'ü saymakta; klasik devrin en dikkat çekici doktoru ve bütün Ortaçağ tıbbının meşhur siması olarak da Razi'yi³⁹ görmektedir.

Görüldüğü üzere, bu makalede, başlığundan tahmin edilen aksine, felsefe ile bilimler karşılaştırılmamakta, hele felsefenin bir bilim olup olmadığı tartışmasına hiç girilmemekte; sadece, bazı tesbitler yapılmaktadır. Bu tesbitlerde ise ağırlık, İslam Dünyasına verilmektedir. Böylece, Ortaçağ'da İslam Dünyasındaki bilim ve felsefenin ne durumda olduğu gözler önüne serilmek istenmektedir.

KAYNAKÇA

bilgi yoktur. İslam Dünyasında, kimya biliminin babası diye anılan ünlü simyacıdır. Cabir, herşeyin ateş, toprak, hava ve sudan oluştuğuna ilişkin eski Yunan inancına yeni bir biçim getirmiştir. Bu dört elementin civa ve kükürtü oluşturmak için birleştiğine ve madenlerin tümünün bu iki maddenin değişik oranlardaki bileşiminden oluştuğuna inanmıştır. Cıvayla kükürt birleştiğinde kırmızı zincifre bileşiminin (civa-kükürt alaşımı) ortaya çıktığına inanmakla birlikte, bu birleşmenin elverişli bir oranda gerçekleşmesi durumunda altın elde edilebileceğini ileri sürmüştür. Bu kuram yaygın biçimde kabul edilmiş, değişime uğrayarak yayılmış, kimya biliminin ilk evrelerinde büyük bir etki yapmış ve sonunda eski kimyacıların filojiston konusundaki inancına kaynaklık etmiştir.” (Bkz. Adnan Adıvar, *Bilim ve Din*, s.78; *Ana Britannica*, C.5, s.222 ; G.Sarton, *Introduction*, C.I, s.532).

³⁹ “Ebu Bekr Muhammed b.Zekeriya al Râzî (? - 925) : 9.yy.ın ilk yarısına Harezmi, son yarısına da Ebu Bekr Râzî âdeta damgasını vurmuştur. Râzî, döneminin büyük bir filozofu, kimyacı ve hekimidir. Tahran dolaylarında Rey kasabasında doğmuştur. Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Felsefe, matematik ve astronomi alanlarında eğitim görmüştür. Gençliğinde kimya ile meşgul olmuş, ancak ileri bir yaştan sonra kendisini hekimliğe hasretmiştir. Fakat o, herşeyden önce bir hekimdir ve haklı olarak, İslâm âleminin en büyük hekimidir. En önemli ve kapsamlı yapıtı, “*el-Hâvi*” adıyla yazdığı ve Latinceye “*Continents*” diye çevrilen büyük Tıp ansiklopèdisidir. Hayatının on beş yılını bunu yazmaya vermiş ama tamamlamadan ölmüştür. Bu kitapta Râzî, sadece Galenos ve Hippokrates’in bilimini aktarmakla kalmaz, kendi gözlemlerini, teşhislerini ve yargılarını da bildirir.” (Bkz. Adnan Adıvar, *Bilim ve Din*, s.79; *İslâm Ansiklopedisi*, C.9, s.642-645).

- Adıvar, Adnan: *Bilim ve Din*, İstanbul, 1980, Evrim Mtb.
- Arslan, Ahmet: *Haşiyeye Ala't-Tehafüt Tahlili*, İstanbul, 1987, Oğul Mtb, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 807.
- : Kemal Paşazade'nin Felsefi Görüşleri, *Şeyhülislam İbn-i Kemal*, s.87-122, Ankara, 1986, Emel Mtb, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 96.
- Baloch, N.A: Beyrûni ve Nandana'daki Ölçüm Çalışması (çev.Melek Dosay), *Erdem*, C.3, S.9, s.672-758, Ankara, 1987, TTK Mtb.
- Brockelmann, Carl: *Geschichte der Arabischen Literature (GAL) I-II*, Leiden, 1944-1949; Süplemant band I-II-III, Leiden, 1937.
- Demir, Remzi -Dosay Melek: *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*, Ankara, 1995, Gündoğan Yayınları.
- Eralp, Vehbi: Descartes Fiziğinin Metafizik Temelleri, *Felsefe Semineri Dergisi* I, s.87-152, İstanbul, 1939, İ.Ü.Yayınları: 99.
- Karlığa, Bekir: *İmam Gazali Tehafüt el-Felasife*, İstanbul, 1981, Özlem Kardeşler Mtb.
- Katip Çelebi: *Keşfü'z-Zünun I-II*, hazırlayanlar: Ş.Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul, 1941-1943, Maarif Mtb.
- Sarton, George: *Introduction to the History of Science*, I-II-III, Washington, 1927.
- Sayılı, Aydın: Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri, *Araştırma I*, s.5-69, Ankara, 1964, TTK Mtb.
- : *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara, 1966, TTK Mtb.
- : Doğumunun 1000'inci yılında Beyrûni, *Beyrûni'ye Armağan*, s.1-40, Ankara, 1974, TTK Mtb.
- Taşköprülüzade, Ahmet: *Mevzuat'l-Ulum*, İstanbul, 1313, İkdâm Mtb.
- Tekeli, Sevim: *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara, 1975, Kalite Mtb.
- : Klasik Yunan Biliminin Batıya Geçışı, *Klasik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür*, s.14-29, Ankara, 1977, TTK Mtb.
- Tümer, Günay: *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara, 1991, Emek Ofset Mtb.
- Türker, Mübahat: *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti (Doktora Tezi)*, Ankara, 1956, TTK Mtb.

Ansiklopediler:

Ana Britannica, İstanbul, 1986-1989, Ana Yayıncılık.

İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, MEB.

Türk Ansiklopedisi, Ankara, 1982, MEB.